

ЗА ЕЗИКА НА БЪЛГАРСКАТА ОБЩИНА ВЪВ ВАРНА ПРЕЗ 1868-1869 ГОДИНА СПОРЕД ШЕСТ СЪГЛАСИТЕЛНИ

Кольо Хубенов

THE LANGUAGE USED BY THE BULGARIAN REVIVAL MUNICIPALITY IN VARNA
BETWEEN THE YEARS 1868-1869
(BASED ON SIX AGREEMENT DOCUMENTS)
Kolyo Hubenov

Abstract: *The following article discusses some linguistic traits found in six documents (hiring agreements), drawn up by the Bulgarian Revival Municipality in Varna between the years 1868-1869. Following the already established research model in Bulgarian linguistics for this type of study, the author analyses the Bulgarian written language in the city during the National Revival period – the alphabet and the use of some specific letters (ъ, ы, ж, и, ѓ, ь, э, я), the use of the definite article, the verb forms and some other features which can be considered typical for the period.*

Keywords: *Bulgarian language, Bulgarian National Revival period, Varna, agreement documents, 1868-1869*

DOI: <https://doi.org/10.46687/PYHA9557>

Настоящото проучване има за цел да предостави първи сведения за книжовноезиковата практика на българската възрожденска община във Варна. За нуждите на изследването са разгледани шест съгласителни (договори, споразумения), съставени между септември 1868 и септември 1869 г. Това ги поставя в периода на разгърнатото (основно, ускорено) изграждане на новобългарския книжовен език (1856-1878 г.) според периодизацията, разработена от проф. Любомир Андрейчин, която с някои допълнения и уточнения е приета за водеща в нашето историческо езикознание (Andreychin 1977: 49-50; Rusinov 1984: 37; Rusinov 1989a: 45-46; Ivanova 2017: 48).

Представените шест текста са четири договора, с които варненските общинари назначават трима учители и един общ работник. Две от споразуменията са достигнали до нас в два екземпляра (по един за всяка от страните), а другите две – само в един. Пет от документите вече са били обект на изследване, но от чисто историческа гледна точка, с цел да се дадат допълнителни сведения за учебното дело във Варна през Възраждането и как то се вписва в общонационалния образователен процес (Hubenov 2020: 737-762). Тъй като във въпросната статия е обърнато внимание и на физическото им състояние (хартия, водни знаци, мастило и пр.), тук то ще бъде спестено. За първи път се обнародва само съгласителното за наемане на общия слуга, но тъй като физическите му характеристики не се различават съществено от тези на другите договори, те няма да бъдат описвани отделно.

Макар шестте съгласителни да обхващат един относително къс времеви срез (12 месеца), в тях косвено се отразява езиковата позиция на културния и стопанския елит на варненските българи по времето, когато процесите на обработка и обогатяване на книжовния ни език се развиват по-интензивно, когато все повече и повече регионални особености се предлагат като негови градива, но

и когато усилено тече преходът от диалектно многообразие (диатопия) към единна народна основа на книжовния език (синтопия) (Andreychin 1977: 58; Zharev 1989c: 165-177). Затова от голямо значение е разкриването на създателя на съгласителните (писача) и установяването на произхода и образованието му – особености, които силно влияят върху езиковите черти на нашите възрожденци. За съжаление, към настоящия момент неговата личност е неуточнена. Практиката от епохата ни подсказва обаче, че най-вероятно става въпрос за лице измежду тогавашните учители, писари или някой от по-грамотните членове на общината.

В езиково отношение възрожденска Варна представлява интересен феномен. Поради много особености, които предопределят малочислеността на българския елемент в града (ок. 1200 души в навечерието на Освобождението), в основата на неговото възраждане, а може би по-точно – побългаряване, стоят усилията не на отдавна установилото се население, а на придошлите след 40-те години на XIX в. от вътрешността на българските земи младежи¹. Измежду известните ни днес по-значими варненски общественици до 1878 г. такива, родени във Варна, няма. В резултат на това местното писмено наследство всъщност отразява развитието на езиковата практиката у придошлите на варненска почва българи.

Композицията на настоящото изследването следва установения още от проф. Л. Андрейчин модел, който е приет и доразвит от неговите ученици и последователи Р. Русинов, С. Жерев, К. Вачкова, Д. Иванова и др. В хода на проучването се правят сравнения и с предписанията в издадените през 60-те години на XIX в. граматика на българския език, но с ясното съзнание, че кодификационните трудове през Възраждането нямат общозадължителен характер, тяхното влияние е ограничено времево и пространствено, а езикови модели за подражание се откриват и в творчеството на по-известните писатели, публицисти и общественици (Rusinov 1984: 141-144; Murdarov 1989: 369). От друга страна, българското езикознание още от времето на проф. Андрейчин обръща внимание на няколко книжовноезикови школи (Andreychin 1977: 58-62; Rusinov 1984: 113-128; Zharev 1989a: 177-182; Ivanova 2017: 229-255). По-късно проф. Вачкова публикува редица изследвания за дейността и на Шуменското средище (Vachkova 2005). Затова, най-вече поради времето на написване на документите, като справочен материал са използвани следните кодификационни трудове (канони) – „Основа за българска граматика“ на Йоаким Груев (Gruev 1987; 1862; 1865; 1869) (Пловдивска школа); „Кратка българска граматика с упражнения“ на Добри Войников (Voynikov 1864; 1866; 1869) (Шуменска школа); и „Грамматика за новобългарския език“ на Иван Момчилов (Momchilov 1868) (Търновска школа). За да не се натоварва излишно изложението, когато дадено явление остава непроменено от първото издание нататък, то препратката ще е само към него. Ако дадени норми са претърпели промени, тогава се цитира изданието, в което те са забелязани за първи път.

Графична система и азбучен състав

Разглежданите шест съгласителни са написани с гражданския кирилски шрифт, който се разработва през първата половина на XVIII в. в Русия, а след

¹ По-подробно вж. Tonev 1962; 1972; 1973; Todorov 1966; Dimitrova 1986.

средата на 50-те години на XIX в. се приема, че вече се е утвърдил при печатането на българската светска книжнина за сметка на черковнославянското писмо (Andreychin 1977: 151-156; Vachkova 2008: 293-298, 331).

Азбучният състав на документите е от 35 знака – А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, І, Й², К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Ъ, Ю, Я, Ж, ЪЖ.

Въпросът за състава на новобългарската азбука е изключително сложен и дълго дебатиран проблем, който се разрешава едва през 1945 г. През епохата на Българското възраждане нашите книжовници търсят различен баланс между традицията и особеностите на живата народна реч в изграждането на новобългарския книжовен език. Това довежда до появата на различни книжовноезикови школи и езикови модели, в които се наблюдава архаизация, крайна или умерена етимологичност или пък водещата роля е поета от фонетичния принцип. Използваната във Варна азбука конкретно свидетелства за придържане към етимологичния правопис поради наличието на т.нар. „синонимни букви“ и ъ. Ако погледнем първите страници на споменатите по-горе граматики, ще видим, че азбуката не се различава съществено от това, което предписват Пловдивската, Шуменската и Търновската школи. Графемите там са в порядъка на 34-35 знака и разликите се изразяват основно в присъствието или липсата на отделни букви. Посъществените отличителни белези на варненския азбучен състав са изоставянето на гръцките букви, някои от които по това време все още имат приложение, и най-вероятното отказване от *ѣ* за сметка на *іе* като знак от две отделни букви. Казваме „най-вероятното“, тъй като разликата между *ѣ* и *іе* в ръкописен текст е по-трудно установима³. За липсата на *ѣ* в съгласителните съдим основно по изрисуваната кирилица върху една черна дъска от българското училище в града, подарена през 1861 г., на която *ѣ* не присъства⁴. Тенденцията за изоставянето на този знак посочва и проф. К. Вачкова, като уточнява, че за Шуменското книжовноезиково средище това е валидно след средата на 60-те години на XIX в. (Vachkova 2005:

² Десетата буква в днешната ни азбука *й* през Възраждането не се възприема като отделен, самостоятелен знак и затова той липсва в азбучните модели. Графемата се появява за първи път през XV-XVI в. в черковнославянския език в Русия, като представлява комбинация от буквата *и* и заимствания от гръцки надреден знак „кратко“ (гр. βραχύ, лат. breve). *Й* се използва за обозначаването на несричкотворното *і* пред гласна (Kuzminova 2014; Krylov 2017). Това разбиране се приема и у нас. Марин Дринов нарича *й* *неправилност*, но все пак предлага то да замести *і*, като последица от вече утвърдената употреба, заради което го поставя след *и* в предложената от него азбука, макар и дадено в скоби (Drinov 1911: 282, 285). След Освобождението спорът продължава, когато различните езикови проекти и правописни комисии предлага ту изхвърлянето на *й* и заместване с *і*, ту неговото запазване. Проблемът е окончателно решен с реформата от 1945 г. (Rusinov 1989b: 294-300; Stankov 1989a: 464-467; Stankov 1989b: 470-471).

³ Дори печатният шрифт в първото издание на Добри-Войниковата граматика представя *ѣ* буквално като комбинация на *і* и *е*, съединени с чертица (Voynikov 1864: 6).

⁴ Дъската е подарена от местния търговец Христо Попович, родом от Калофер. Изписаните на нея букви са А, Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, И, І, К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, У, Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ы, Ь, Ъ, Ю, Я, Ж, ЪЖ (34 общо). До този момент предметът не е изследван и не е ясно нито къде е изработен – във Варна, в родния на дарителя град или пък на трето място, нито кой е неговият майстор. Дъската безспорно заслужава самостоятелно проучване.

22-23), а М. Дринов отчита *ю* за вече изхвърлена в статията „За новобългарското азбуке“ от 1870 г. (Drinov 1911: 279).

Синонимни букви

Като резултат от стремежа да се засвидетелства връзката между българския език от Средновековието и новото време, през Възраждането в азбуката ни се възстановяват и/или натоварват с нови роли някои старобългарски букви, които отдавна са загубили първоначалния си гласеж. В резултат на това през третата четвърт на XIX в. е масова практика днешният звук [и] да се обозначава с *и*, *і* и *ы*, а [ъ] – с *ъ*, *ь* и *ж*, като точните правила за тяхната употреба варират при различните автори.

Шестте документа на варненската община ясно засвидетелстват употребата на синонимните букви при следните положения⁵:

И се използва единствено и без изключение пред друга гласна и пред *й* – *условія, пріе, Іоуце, Кателіевъ, упредѣленій*.

Ы се пише на мястото на старобългарското ери в корена на думите – *Языкъ*; в разширената форма на прилагателните имена – *Българскый, особный*; за образуване на множествено число – *Г-да Членовѣ-ты, на Взаимны-тѣ, началны науки*; в кратката винителна форма на личното местоимението *те* – *гы*. По погрешка, най-вероятно заради свръхстарателност, се изписва, за да обозначи звука [и], и в кратката форма на притежателното местоимение *наш* – *ны* (док. № 318-1 и 2).

И се изписва в останалите случаи: в представките – *изгубва, изработи*; в корена на думите – *идва, училище, живѣе*; за образуването на множествено число – *страни* (една страна); в глаголните спрежения – *оди* (ходя), *дрѣжи, служи*.

Ъ се изписва редовно в края на думите, завършващи на твърд съгласен звук – *Стефанъ Бошковъ, отъ, сякогаишъ*; около *р* и *л* – *ся задлъжава*; в представките – *Съгласително, да събира*; в корена на думите като наследник на старобългарския голям ер – *Българско*.

Ь се изписват редовно в края на думите, завършващи на мек съгласен звук – *учитель, пѣтъ*; около *р* и *л* – *смъртъ*; в корена на думите като наследник на старобългарския малък ер – *църквата*.

Ж се изписва в следните положения: в корените на думите на мястото на старобългарския голям юс – *Кжцата, сжцаго, сжбота, (да) престжли*; в корена на спомагателния глагол *бѣда* – *бжде, бждатъ*; в окончанията за минало свършено време (3. л. мн.ч.) – *станжжж, ся съгласихж*; за обозначаването на косвен падеж при думи от ж.р. ед.ч., завършващи на *а* – *на Варненскжтж Българскж общинж*. Формата *станжжж* подсказва, че може би *ж* се използва и в суфикса *-нж*. Голямата носовка е и последната гласна във *Варнж* при четири от общо шестте изписвания на града в края на договорите (док. № 219, 263-1 и 2 и 306).

ЙЖ, който се употребява за йотуван *ъ* след гласен звук или за мекост на съгласен звук пред *ъ*, се среща в една единствена дума – притежателното възвратно местоимение *свой* в ж.р. ед.ч. – *свож*. Формата се среща общо пет пъти и само в едно и също словосъчетание – *отъ свож странж*, като само един път е с

⁵ Тъй като голяма част от примерите се повтарят във всичките съгласителни и то по повече пъти, препратки към конкретните документи ще се дават само тогава, когато цитираните примери имат по-особено значение, а не представят накратко общи положения.

облик *своя*. Важно е да се отбележи, че последната форма се среща заедно със *своѣж* в един и същ документ (№ 318-2, по един път двете), което може би издава черти от говора на пишещия. Не е изключено и да е грешка по невнимание, понеже Й. Груев разграничава *своя* и *своѣж* на падежен принцип (Gruev 1987: 30).

В тази част сериозно предизвикателство е правилното определяне на *и* и *ы*, чиято употреба се различава както на етимологичен, така и на синтактичен принцип според граматическите предписания на отделните книжовници. По-голямата част от положенията се диктуват от историческата традиция. *Ы* не се среща в представките, нито като първа буква в думата. В глаголната парадигма се използва в 1 л. мн.ч. на сег. и мин.вр. (*-мы/-хмы*). В корена на думата употребата е подчинена на етимологията, т.е. отново се търси приемственост със старобългарския правопис. По-свободно остава единствено положението с множествено число при имената от мъжки и женски род там, където то се образува на [*и*]. В тези случаи от значение е характерът на въпросната сричка – дали е мека, или твърда. Като цяло твърдите срички образуват мн.ч. с *ы*, докато меките – с *и*. Така се оказва, че водеща роля имат разбиранията на отделните кодификатори за твърдостта и мекостта на съгласните. Например, ако вземем *ш*, *ч*, и *ж*, които в някои части на българското землище са се втвърдили, а на други места са останали меки, ще видим, че според Груевата граматика съществителното *душа* образува мн.ч. като *души*, докато според Ив. Момчилов правилната форма е *душы*, тъй като Пловдивската школа разглежда тези три букви като меки, докато Търновската – като твърди (Gruev 1987: 119; Momchilov 1868: 142).

Допълнително усложнение може да породи и т.нар. „изкуствено падежно правило“ за образуването на мн.ч. при имената от м.р. според падежната им роля (на подлог или на допълнение), което се застъпва в граматиките на Й. Груев и Д. Войников. Завършващите на твърд съгласен звук имена образуват именителен падеж на *и*, а винителен (косвен) – на *ы*. Тези с меко окончание обаче образуват косвения падеж с *и* (им.п. е с *ie*) (Gruev 1987: 9-14, 24-25; Voynikov 1864: 19-27, 48, 50).

Сигурни грешки при употребата на *и/ы* засега може да посочим на две места. Едната е свързана с правописа на кратките винителни и дателни форми на личното местоимение *съм* в мн.ч. Първите са с *ы* (*насъ ны, васъ вы, тѣхъ/нихъ гы*), а вторите – с *и* (*на насъ/намъ ни, на васъ/вамъ ви, на тѣхъ/нимъ/тѣмъ имъ*) (Gruev 1987: 29; Momchilov 1868: 42; Voynikov 1864: 62). Кратките дателни форми се използват и за кратка форма на притежателното местоимение *мой* (мн.ч. *ни, ви, имъ*) (Momchilov 1868: 45; Voynikov 1864: 66). В документи № 318-1 и 2 обаче срещаме по един път изрза *ся задлъжава да нѣе въ народнѣж ны църквѣж*. Тук изписването на *ны* не подлежи на никакво съмнение (особено в първия документ), въпреки че смисълът на изразът е *да пее в нашата народна църква*, т.е. имаме притежателно местоимение, а не лично.

Другият момент е свързан с членната морфема за м.р. мн.ч., когато е с фонетичния облик [*ти*]. В док. № 318-1 и 2 срещаме по два пъти формите $\Gamma = да$ *Членовѣ-ты* [...] *ся съгдсихме* и $\Gamma = да$ *Членовѣ-ты* *ся задлъжаватъ*, където членуваните съществителни са подлози, но в документите ясно личи, че е използвано окончанието за косвен падеж *-ты*, а не окачваното за пряк падеж *-ти* (Gruev 1987: 34; Voynikov 1864: 38).

Единичен пропуск е изписването на *за здравинѣ* с *ы* в док. № 318-1, докато във другото копие на договора и останалите две употреби (№ 263-1 и 2) думата е *за здравинѣ*.

Съгласните ч, ш, ж

Процесът на втвърдяване на т.нар. „шушкави“ съгласни, който днес се счита за приключил от кодификационна гледна точка (след тях не може да има *ю, я* или *ь*), по време на Възраждането протича с различни темпове в отделните говорите. Меко или твърдо произношение може да се чуе както на изток, така и на запад (Mladenov 1979: 153; Rusinov 1989c: 378). Във варненските съгласителни думите, съдържащи някоя от трите съгласни, са по-малко от десетина, но без изключение интересуващите ни срички са твърди – *получава, Вѣнчаніе, часъ, прѣво-началны, сякогашиѣ, годишанъ, задлъжава, длъжан*.

Еровият вокал в групите *рѣ/ръ* и *лѣ/ль*

Документите показват, че метатеза (премятане) при *рѣ/ръ, рѣ/вр, лѣ/ъл, ль/ъл* е налична, но примерите, с които разполагаме, не са достатъчни, за да се извлекат по-конкретни данни. При *рѣ/ръ* употреба на едни и същи думи в различни форми, чрез което да се проследи евентуално премятане, няма. Заслужава да се отбележи името *Петръ*, чието изписване стои близо до пловдивския модел, където под влияние на традицията се изпуска еровият вокал между шумна и сонорна гласна, както обясняват някои автори (Ivanova 2017: 234). Примерът с *ър* е само една дума – *сѣразмерно*, при която двете букви са всъщност част от две различни морфеми. При *рѣ/вр* думите са доста повече, но отново няма съвпадения. Примери като *прѣво, прѣвоначалны, дрѣжи* показват историческия правопис, докато *цѣрквата, смѣрть* и техни производни отговарят на днешното положение.

При *лѣ/ъл* нещата са по-интересни. Срещаме *длъженъ/длъжанъ* (5 пъти) и много често глаголната форма *задлъжава/тъ*, което ясно демонстрира липсата на метатеза. Наличен е обаче и един пример на *испълнява*, чиято форма отговаря на днешния правопис, а не следва модела на морфологично сходната *задлъжава*. *Ъл* се среща само и единствено в *Български* без каквито и да е вариации (в граматиката на Груев етническото определение е *Българскѣ*). За *ль/ъл* примери нямаме.

Трябва да се отчете, че през Възраждането се наблюдава голямо разнообразие по този въпрос в говорите и дори отделните автори не успяват да са напълно последователи в застъпения от тях правопис (Murdarov 1989: 382-383).

Малката носовка *ѣ* и ятовата гласна *ѣ*

През втората половина на XIX в. буквата за старобългарската малка носовка отпада от новобългарската азбука, но въпросът за нейните заместители тече с пълна сила. В изследваните документи се срещат достатъчно примери за думи, които някога са се писали с *ѣ*. Такива са *Языкѣ, мѣсяцѣ, врѣмя, дѣсятъ* (в *пѣтдѣсятъ, седѣмдѣсятъ, тринадѣсятъ*) и възвратната местоименна частица *се* – *ся задлъжава, ся броятъ, ся заплаца*. От другите често давани примери не са използвани местоименните форми *ме* и *те*. Вижда се, че на местата на старобългарската малка носовка се изписва *я*, което преди всичко трябва да се свърже с черковнославянско влияние, което пък, от своя страна, е отразено и в книжовноезиковия модел на Пловдивската школа (Zherev 1989a: 179-180; Ivanova

2017: 234). В старобългарския произношение на тази буква е стояло по-близо до *e* (Mladenov 1979: 120-121, 123-124). Към *e*-изговор се придържа и И. Момчилов (Momchilov 1868: 140). По въпроса за наследниците на *л* любопитно явление представлява погрешната появата на *ѣ*, на което ще обърнем внимание в следващия абзац.

Ѣ. Тази буква символ на кирилицата запазва своето присъствие в нашата писменост до 1945 г. През разглеждания период граматическите модели предписват нейното запазване на етимологичното ѝ място. В разглежданите текстове ят се среща в представките – *да прѣподава, упрѣдѣленното, прѣданіятя*; в корените на думите – *дѣца, нѣе, смѣтка*, в окончанието *-тѣ* – *Г=да Членовѣтѣ, дюгенитѣ, на ученицѣтѣ*, в наставката за образуване на мн.ч. при едносрочните съществителни от м.р. *-ове* – *Г=да Членовѣтѣ*, в корена на числата – *седѣмдѣсятѣ* и *нѣтъ*.

От чисто етимологична гледна точка можем да обърнем внимание на следното. Първо, това са няколко случая на изписване на *e* и *ѣ* в представката *пре-* най-вероятно под влияние на изговора. В док. № 318-1 и 2 изписването на *прѣ-* е последователно – *да прѣподава, упрѣдѣленното, прѣданіятя*, докато в док. № 263-1 и 2 представката е само *пре-*. В останалите документи обаче се поставят и *ѣ*, и *e*, като в това отношение най-ценен е док. № 306, където имаме *преподава, преданіята, престѣпи* срещу *да прѣподава, прѣданія, упрѣдѣленното*. Общо за шестте документа можем да кажем, че изписването на *пре-* превъзхожда това на *прѣ-*. Изписването на представката с *e* е резултат от влиянието на черковнославянския език и местната езикова традиция (Murdarov 1989: 372; Bratanov 2018: 266), докато погледът назад към старобългарското наследство, което става водещо сред средата на XIX в. и е отразено в граматиките от 60-те години на века, довежда да утвърждаване на правописа с ят (Gruev 1987: 115; Voynikov 1864: 171; Momchilov 1868: 99).

Три са общите положения, в които имаме постоянна неправомерна употреба на *ѣ* вместо *e*. В първия случай това се отнася до наставката *-ове*, с която едносрочните имена от м.р. образуват мн.ч. Тук тя навсякъде е *-овѣ* – *Г=да Членовѣтѣ*. Думата е единственият пример с нейно участие, но във всичките ѝ изписвания втората гласна е ят. Този облик не може да се оправдае нито със старобългарското или черковнославянското наследство, нито със съвременните за периода норми (Gruev 1987: 7, 9; Voynikov 1864: 17, 20; Momchilov 1868: 16, 18, 20; Bonchev 2021: 23; Cyrillomethodiana 2011-2022).

Вторият пример засяга числото 10 (вкл. десетици и стотици) – *седѣмдѣсятѣ, тринадѣсятѣ, нѣтдѣсятѣ, седѣмстотинѣ*, където първата гласна винаги е била *e*, а не *ѣ* (Gruev 1987: 26; Voynikov 1864: 54-55; Momchilov 1868: 38-39; Bonchev 2021: 43; Cyrillomethodiana 2011-2022).

Третият пример е свързан с малкото име на общия слуга Петър Николов, който в края на своя документ (№ 219) се подписва собственооръчно като *Пѣтарѣ*.

Съгласителните дават примери и за погрешно поставяне на ят на места, където исторически е стояла малката носовка. Веднъж това се случва в корена на думи, произлизащи от съществителното *ред* – *рѣдовоно* (9 пъти), *спорѣдь* (3), *нарѣдь-тъ* (2) и *нарѣдбѣ* (2). Форми с *e* или *я*, които се очаква да са на мястото на *л*, няма. Интересното е, че именно думата *ред* е използвана от И. Момчилов като

пример при разясняването на ситуацията около малкия юс (Momčilov 1868: 143), но нашият писач явно не е бил запознат с тази бележка.

Ят на мястото на *а* се забелязва и при цифрата 5 и образуваните с нея числа, както видяхме по-горе – *пѣтъ*, *пѣтдѣсятъ* и др.

Обяснение на тази писмена практика освен в погрешно запаметен правопис или неусвоена норма, може да се потърси и в сходните фонетични особености, които са характерни за думите, съдържащи *ѣ* и съдържащи *а*. Не е изключено да се получава объркване като последица от това, че както при произношението на ят, така и при наследниците на малката носовка всъщност става въпрос за употребата на едни и същи два звука – [e] и [’a/ïa].

По отношение на звуковата стойности на *ѣ* можем да добавим следното. Обобщителното местоимение *всеки* се пише седем пъти като *сѣки* (№ 306, 263-1 и 2, 219, 318-1 и 2), два пъти като *сѣка* (№ 306, 219) и четири пъти като *сяка* (№ 263-1 и 2, 318-1 и 2). Форма *секи* няма. Вижда се, че в случаите, когато би трябвало да се произнася [e], задължително се употребява *ѣ*, но в случаите, когато се очаква [’a], се използва и *я*, и *ѣ*. При док. № 219 и 306 ят запазва своята позиция, докато при № 263 и 318 надделява фонетичният принцип. Пет пъти се среща и наречието *сякогашиъ* без вариации в правописа. С постоянно присъствие на *ѣ* се отличава и прилагателното *цял*, въпреки очакваните звукови различия между *цѣлж* (№ 306, 318-1 и 2) и *цѣли* (№ 263-1 и 2). Интересното в случая е, че например в док. № 318 срещаме паралелно *сяка* и *цѣлж*.

Без историческа или съвременна обосновка е решението на писаря да използва *ѣ* за обозначаването на втория звук [e] в цифрата 7 – *седѣмстотинъ*, *седѣмдѣсятъ*. В старобългарския и в черковнославянския език между *д* и *м* гласна не е имало, а през възрожденския период Й. Груев и Д. Войников предписват вмъкването там на *ь*, а И. Момчилов – на *е* (вж. цит. по-горе лит.). Следователно и тук употребата на *ѣ* предава преди всичко съвременен за втората половина на XIX в. звуков облик, макар да не е ясно защо не е избран по-лесния за усвояване правопис с *е*.

Членуване

През третата четвърт на XIX в. въпросът за граматическия член може да се счита за окончателно решен в полза на тази отличителна черта на българските народни говори. Редица въпроси относно неговото правилно изписване и форма остават отворени обаче за дълги години напред (Tsoynska 1989: 390-392). По отношение на слятото или полуслятото изписване варненските документи са доста колебливи. В повечето случаи в едно съгласително (или в двете копия) определени членувани думи се изписват по един и същ начин, но в док. № 219 срещаме *Г=да Членовѣ-тъ* и *Г=да Членовѣтъ*.

По въпроса за облиците на членните морфемии при съществителните имена са открити следните особености. От м.р. в ед.ч. имаме само една членувана дума, която се среща и в шестте документа по един път – *за трудъ-тъ*. Членът *-тъ* е преобладаващият за думите от м.р. ед.ч. в периода до Освобождението, макар и с различен правопис (Tsoynska 1989: 391), като някои възрожденски граматичи погрешно идентифицират облика му като *-тъ* (Rusinov 1984: 116-117, 123; Tsoynska 1989: 391).

Примерите за мн.ч. на м.р. са няколко. Най-често срещаното словосъчетание е *господа членовете*, което се среща общо 13 пъти в шестте съгласителни, винаги като подлог – *Г-да Членовъ-ты* (№ 306, 318-1 и 2 – 7 пъти), *Г-да Членовѣтѣ* (№ 219, 263-1 и 2 – 5 пъти) и *Г-да Членовѣ-тѣ* (№ 219 – 1 път). Като оставим настрана трудностите, за които споменахме при разграничаването на *и* и *ы*, личи, че двата члена се срещат почти по равно, макар *-тѣ* да е по-разпространеният облик в изследвания период (Tsoynska 1989: 391-392; Zhehev 1989b: 146). От средата на 60-те години на XIX в. Й. Груев също кодифицира *-тѣ* като равноправен на *-ти* при членуването на подлозите (Gruev 1865: 34; 1869: 34). Представянето на членната морфема с произношение [ти] в горните примери може и да е резултат от редукцията на широката неударена гласна, което е характерно явление за източнобългарските говори (Tsoynska 1989: 392). Ако припомним, че Груев и Войников членуват с *-ти* съществителните в именителен падеж, а с *-ты* – в косвен, излиза, че окончанието *-ты* в примерите е граматическа грешка (Gruev 1987: 34; Voynikov 1864: 38).

Два пъти се среща и съществителното *учениците* – на *учиницы-ты* (№ 263-1 и 2) и веднъж по *дюгениѣ* (№ 219). Любопитното в случая е, че на страниците на док. № 261-1 и 2 общинарите се членуват с *-тѣ*, докато учениците – с *-ты*, което вече може да е съобразено с това, че в първия случай става въпрос за подлог, а във втория – за допълнение.

За ж.р. ед.ч. имаме – *въ църквата; киріята* (им.п.) (№ 306); *въ/за църквата; църквата* (косв.п.) (№ 219); *въ църквата/църковата* (№ 263-1 и 2). Тук впечатление прави единствено липсата на разграничаване между именителния (*-та*) и косвения (*-тѣ*) падеж, което като цяло е характерно за настоящите документи.

В мн.ч. от ж.р. имаме само една дума – *Свѣциѣ* (№ 219).

Примерите със съществителни имена от ср.р. ед.ч са – *въ училището* (№ 219, 263-1 и 2); *правото си* (косв.п.) (№ 219).

В мн.ч. – *преданіята си* (косв.п.) (№ 219); *приданіята* (им.п.), *дѣцата* (косв.п.) (№ 263-1 и 2).

Положението при имената от ж. и ср.р. в ед. и мн.ч. не се различава съществено от приетите днес норми. Това, което може да се посочи, е, че тук, за разлика от случаите в м.р., членните морфемии се изписват последователно слято.

Какво е положението с прилагателните имена? Членуваните примери от м.р. ед.ч. са: *на Българскій Языкѣ* (№ 306, 318-1 и 2), *по особнѣй [...] разписѣ* (№ 306, 318-1 и 2); *въ особнѣй [...] разписѣ, въ упредѣленѣй часѣ* (№ 263-1 и 2). Всички примери съвпадат с наричаните от нашите възрожденски граматичи „пълни окончания“, прилагани само за м.р. ед.ч. (Gruev 1987: 21; Voynikov 1864: 41), които отговарят на сложното склонение на прилагателните имена в старобългарския език (Vuuyukliev 1991: 203-206). Интересни са примерите с *особнѣй* (№ 306, 318-1 и 2 – 3 пъти) и *особнѣй* (№ 263-1 и 2 – 2 пъти), чиято дублетност освен колебание в правописа може да подсказва и различна твърдост в края на *особен* – *-ѣй* показва твърдо окончание на *ѣ*, а *-ѣй* – меко на *ѣ* (Gruev 1987: 21; Voynikov 1864: 44).

Примери за мн.ч. липсват.

В ж.р. ед.ч. имаме: *на Варненската Българска общинѣ* (№ 219); *на Варненскѣтѣ Българскѣ общинѣ* (№ 318-1 и 2); *отъ общата касса* (№ 219, 306, 318-1 и 2); *изискаемата нарѣдѣж* (косв.п.) (№ 263-1 и 2); *въ народнѣтѣ ны църквѣ* (№ 318-1 и 2). Това, което се забелязва тук, за разлика от примерите с членуваните

съществителни, е стремежът за употреба на *-та* и *-тж* в зависимост от това дали словосъчетанието е в ролята на разширен подлог, или на разширено допълнение. Пропуските обаче са доста.

В ж.р. мн.ч. – *сичкытѣ нужди* (косв.п.) (№ 219); *отъ двѣтѣ страни* (№ 306, 263-1 и 2); *нуждытѣ църковны* (№ 306); *нужды-тѣ църковны* (№ 318-1 и 2); *на двѣ-ты страни* (№ 318-1 и 2). Тук постоянно присъствие намира членът *-тѣ*, като единственото изключение може да е резултат на отразена редукция.

Примери от ед.ч. на ср.р. са: *на Варненското Българско общество* (№ 306, 263-1 и 2); *въ общото Българско училище* (№ 306, 263-1 и 2, 318-1 и 2); *на упрѣделенното/опредѣленното/упредѣленното/ упрѣдѣленното врѣмя* (№ 306, 263-1 и 2, 318-1 и 2).

В мн.ч. имаме: *по слѣдующи-тѣ условия* (№ 219, 306); *по слѣдующи-тѣ условия* (№ 263-1 и 2); *по слѣдующитѣ условия* (№ 318-1 и 2); *на Взаимны-тѣ деца*; *горѣказаны-тѣ условия* (№ 306); *горни-тѣ условия* (№ 263-1 и 2). В примерите от ср.р. ед. и мн.ч. няма какво по-особено да се посочи освен постоянството на окончанието *-тѣ*.

Глаголи

Специфичният административен характер на документите може би най-силно влияе на примерите от глаголната система поради очакваната еднообразност и бедност на граматически лица, числа и времена. Все пак са налични единични примери, които да хвърлят светлина върху едни от основните въпроси, които интересуват нашите езикови изследователи – тъмните [ъ/ь] чрез *-ж/-жж* срещу ясните *-а/-я* окончания при глаголите от I и II спрежение, 1. л. ед.ч. и 3. л. мн.ч. в сегашно време, както и меките *-жж/-я* срещу твърдите *-ж/-а* окончания в същите позиции при глаголите от II и при някои от I спр. Форми за 1. л. ед.ч. в документите няма, но се срещат такива за 3. л. мн.ч., при които глаголите са само от II и III спр. Тези от второ са – *ще ся броятъ* (№ 306); *ся задлъжаватъ да платътъ/платъ-тъ* (№ 306, 318-1 и 2); *ся задлъжаватъ да платжтъ* (№ 263-1 и 2); *ся намѣрятъ и нарѣдъ-тъ* (№ 263-1 и 2). При *ще ся броятъ* (№ 306) и *ся намѣрятъ* (№ 263-1 и 2) е спазена една норма (*-ятъ*), характерна за източните говори и наложена още с Беровия „Рибен буквар“ (Andreychin 1977: 80-83). Този правопис е засвидетелстван и в граматиките на Й. Груев и Д. Войников (Gruev 1987: 56; Voynikov 1864: 105, 112).

Примерите *да платътъ/платъ-тъ* (№ 306, 318-1 и 2) и *да платжтъ* (№ 263-1 и 2), като части от съставно сказуемо, и *ся нарѣдъ-тъ* (№ 263-1 и 2) нямат аналози сред глаголните парадигми, тъй като окончанието за 3. мн.ч. на *-жтъ* имат глаголите от I спр. В случая И. Момчилов ясно посочва *платя* (*платж*) към примерите от II спр. (Momchilov 1868: 80). Глаголът липсва при Й. Груев, но предвид, че Найден Геров го описва с форми *платж*, *-ишь* в своя речник, спокойно можем да приемем неговата принадлежност към II спр. и според Пловдивската школа (Gеров 1977: 40). Във формите на *-жтъ* най-вероятно са отразени особености от говора на писача (Rusinov 1989: 380), а редуването на *-ъ* и *-ж* свидетелства за колебания между фонетичния и етимологичния правопис.

Колебание, но между *-а* и *-ж*, се наблюдава в окончанията за 3. л. мн.ч. на минало свършено време – *ся съгласихж* (№ 219, 263-2) и *станжжж* (№ 306, 263-1 и 2) срещу *ся съгласиха* (№ 263-1) и *станаха* (№ 318-1 и 2). В случая на *ся съгласиха*

употребата на *a* може и да е грешка по невнимание, тъй като в другото копие на същия документ е написан *ж*. При глагола *стана* обаче и в двете копия наставката е *-ха*, което отново е възможно да е резултат от личната езикова култура на автора, понеже една от характерните употреби на *ж* е именно в окончанието за мин.св.вр. (Ivanova 2017: 234, 241-242). Формите с *-ха* са характерни за правописния модел на Любен Каравелов, който се базира на копривщенския говор и някои общорегионални норми (Ivanova 2017: 245), но той добива популярност сред българската революционна емиграция малко по-късно, през 70-те години на XIX в.

Интересно е положението с няколко глагола в мин.св.вр. – *приехме* (№ 219) и *ся съгласихме* (№ 306, 318-1 и 2). В първото издание на своята граматика Й. Груев кодифицира окончанията *-хме* за 1. л. мн.ч., но през 1865 г. го заменя с *-хмы* (Gruev 1987: 43-44, 54, 60-61, 67; 1865: 46, 52, 57-58, 61). Обратното се забелязва при Д. Войников, който първоначално употребява *-хмы*, а в края на десетилетието посочва *-хме* (Voynikov 1864: 94-95, 105-106, 115, 124; 1869: 53, 61-62, 69, 75). В първото издание на Иван-Момчиловата граматика формата е *-хмы* (Momchilov 1868: 59).

Накрая ще обърнем внимание на формите за бъдеще време. Тук варненската практика е напълно последователна и бъдеще време се образува по един-единствен начин – чрез неизменяемата частица *ще*. В случая много полезни се оказват няколкото форми в 3. л. мн.ч., където ясно си проличава, че става въпрос за граматикализираната частица, а не за спрегаемия глагол *щж* (в 3. л. ед.ч. двете форми са идентични). Ето няколко примера от ед.ч. – *ще изпълнява*, *ще оди*, *ще лее*, *ще получава* (№ 219, 306, 263-1 и 2, 318-1 и 2); *ще живѣе* (№ 306, 263-1 и 2); *ще ся заплаща*, *ще бжде* (№ 306); и от мн.ч. – *ще му плащатъ* (№ 219); *ще бждатъ*; *ще ся броятъ* (№ 306). Положението с образуването на бъдеще време през Възраждането е един от въпросите, които се характеризират с относително разнообразие. През 60-те години на века Търновската школа употребява неизменяемата частица *ще* (Momchilov 1868: 52, 61), Пловдивската – спрегаемия глагол *щж* (Gruev 1987: 38-39), а Д. Войников променя своите възгледи и след като в първите две издания на граматиката си предписва употребата на *ще*, в третото издание избира *щж* (Voynikov 1864: 86; 1866: 56; 1869: 48).

Други особености

Редукция на неударените широки гласни е отразена в няколко примера – *упрѣделенното* (№ 306); *упредѣлений* (№ 263-1 и 2); *упрѣдѣленното* (№ 318-1 и 2), като правилно изписване с *o* срещаме само един път (№ 263-1); в името *Пѣтаръ Николувъ* (№ 219); при двете употреби на думата *ученик* – *учиници-ты* (№ 263-1 и 2); и в остарялата дума *преданията* в смисъл на *преподаване* – *приданіята* (№ 263-1 и 2). Не е изключено стесняване на неударени широки гласни да има и в изписването на членните морфемии като *-ти/-ты* вместо *-тѣ*.

Регресивна асимилация (уподобяване) имаме при думата *разпис*, която в два от общо петте случая е изписана *расписъ*. Подобен е и случаят с *испълни* в док. № 219. Пловдивската и Търновската школа обаче кодифицира изписването на въпросните представки именно така (*ис-*), когато след *з* следват определени съгласни, между които е и *n* (Gruev 1987: 123; Momchilov 1868: 99).

Влиянието на черковнославянския или руския език се вижда във формите на сегашно деятелно причастие *Слѣдующы-тъ* (№ 219); *слѣдующитѣ* (№ 263-1, 318-1 и 2); *слѣдующи-тъ* (№ 263-2). Към тази група влияния спадат и единични примери като *саморучно* (№ 219), *чтомъ* (№ 263-1 и 2). Руско влияние върху правописа има и в думата *касса* (№ 219, 306, 263-1 и 2, 318-1 и 2).

Интересен е примерът с *монета* (№ 306, 263-1 и 2, 318-1 и 2), чийто облик, ако не се дължи на диалектни фонетични особености, най-вероятно е повлиян от румънското *monedă*.

Съвременната фонетична стилистика би отчела като неблагозвучия следните явления. Синерезис, който се среща в две копия на едно и също съгласително – *нѣй* (№ 263-1 и 2). Това е характерна особеност на източните говори при глаголите от I спр. в 3. л. ед.ч. сег.вр. Общо погледнато обаче, преобладават кодифицираните форми *нѣе*, *живѣе*, *лее*. Протези (йотация) при наречието *още* във всичките му изписвания – *іоще* (№ 219, 263-1 и 2). Афереза във всички производни форми на обобщителното местоимение *всеки* – *сичкытъ*, *сѣка* (№ 219), *сѣки* (№ 219, 306, 318-1 и 2); *сѣка* (№ 306); *сичкиты* (№ 263-1 и 2); *сяка* (№ 318-1 и 2) и в наречието *сякогашъ* (№ 306, 263-1 и 2, 318-1 и 2). Изпадане на начален съгласен звук срещаме и в глагола *ходя* – *оди* (№ 219).

Налична е една дума с епентетично *л* – *употрѣблява* (№ 263-1 и 2)

Като резултат от преглас трябва да приемем и единичните форми *длъжанъ* и *годишанъ* (№ 263-1 и 2) срещу *длъженъ* (№ 219), което отново е източнобългарска говорна особеност (Murdarov 1989: 376). В док. № 263-1 имаме *изискаямата* срещу *изискаемата* в № 263-2.

Обобщение

Макар изследването да се базира на едва шест документа, които обхващат един относително кратък период от време (една година), може да се заключи, че книжовноезиковата практика на българската община във Варна следва актуалните за времето (60-те години на XIX в.) тенденции в развитието на езика ни. Азбуката и графиката са изоставили черковнославянската традиция; прилага се последователно етимологичният правопис с т.нар. „синонимни гласни“ и ѣ (с двояк изговор); ѡ не се използва и е наследена основно от я, но на места се среща и ѣ; употребата на *и/ы* и *а/я* в окончанията и членните морфемии на съществителните и прилагателните имена от м. и ж.р. най-вероятно подсказва желанието за разграничаване на именителен от косвен падеж, но практиката е доста непоследователна и всъщност може да отразява особености в говора на пишещия (особено *а/я*). Ограничено се срещат явления, които днес се посочват като правоговорни (фонетични) грешки, но през Възраждането са характерни особености на живата реч – редукция, синерезис, протеза, афереза, преглас. Ограничено е наличието на чужда лексика, като напълно в духа на епохата най-голямо присъствие имат черковнославянският и руският език.

Труден за категоричен отговор остава въпросът за езиковото влияние или модела, на който варненската писмена практика се осланя в този момент. Бъдещото обнародване на по-голямо количество местна документация, както и идентифицирането на нейните автори (писачи), ще позволи по-пълното и точно проследяване на книжовноезиковите особености на варненската писмена реч и ще даде ясна представа за използваните градива.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreychin 1977:** Andreychin, L. Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo. Sofia: Narodna prosveta [Андрейчин, Л. Из историята на нашето езиково строителство. София: Народна просвета].
- Bonchev 2021:** Arhim. Bonchev, A. Tsarkovnoslavyanska gramatika sas sbornik obraztsi za prevod i rechnik na tsarkovnoslavyanskia ezik. Fototipno izdanie. Sofia: Sofiyska sveta mitropolia [Архим. Бончев, А. Църковнославянска граматика със сборник образци за превод и речник на църковнославянския език. Фототипно издание. София: Софийска света митрополия].
- Bratanov 2018:** Bratanov, I. Ezikat na edno pismo na Ivan I. Momchilov ot 1848 g. (Grafichni, pravopisni i fonetichni osobenosti). – V: Nikolova, N., V. Popova, D. Popov (red.). Otgovornostta pred ezika. Kniga 5: Sbornik, posveten na 40-godishninata na Katedrata po balgarski ezik. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ [Братанов, И. Езикът на едно писмо на Иван И. Момчилев от 1848 г. (Графични, правописни и фонетични особености). – В: Николова, Н., В. Попова, Д. Попов (ред.). Отговорността пред езика. Книга 5: Сборник, посветен на 40-годишнината на Катедрата по български език. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Buyukliev 1991:** Buyukliev, I. Slozhno sklonenie na prilagatelните imena. – V: Duridanov, I., E. Dogramadzhieva, A. Mincheva (red.). Gramatika na starobalgarskiya ezik. Fonetika, morfologiya, sintaksis. Sofia: BAN [Буюклиев, И. Сложно склонение на прилагателните имена. – В: Дуриданов, И., Е. Дограмаджиева, А. Минчева (ред.). Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. София: БАН].
- Cyrillomethodiana 2011-2022:** Starobalgarski rechnik. – Cyrillomethodiana. Portal za kirilomediavistika <<https://histdict.uni-sofia.bg/> (status 19.06.2023)> [Старобългарски речник. – Cyrillomethodiana. Портал за кириломедиавистика].
- Dimitrova 1986:** Dimitrova, S. Za deynostta na balgarskata obshtina vav Varna predi Osvozhdenieto. // Izvestiya na Narodniya muzey – Varna, t. 22 (37) [Димитрова, С. За дейността на българската община във Варна преди Освобождението. // Известия на Народния музей – Варна, т. 22 (37)].
- Drinov 1911:** Drinov, M. Za novobalgarskoto azbuke. – V: Zlatarski, V. N. (red.). Sachineniya na M. S. Drinov. T. 2. Sofia: BAN [Дринов, М. За новобългарското азбуке. – В: Златарски, В. Н. (ред.). Съчинения на М. С. Дринов. Т. 2. София: БАН].
- Gerov 1975:** Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik. Chast parva: A-D. Fototipno izdanie. L. Andreychin (n. kons.). Sofia: Balgarski pisatel [Геров, Н. Речник на българския език. Част първа: А-Д. Фототипно издание. Л. Андрейчин (н. конс.). София: Български писател].
- Gerov 1977:** Gerov, N. Rechnik na balgarskiya ezik. Chast chetvarta: P. Fototipno izdanie. P. Pashov (n. kons.). Sofia: Balgarski pisatel [Геров, Н. Речник на българския език. Част четвърта: П. Фототипно издание. П. Пашов (н. конс.). София: Български писател].
- Gruev 1862:** Gruev, Y. Osnova za blagarska gramatika. Vtoro izdanie preraboteno. Izdava se ot knizharnitsata na Hr. G. Danov i Sadruzhestvoto v Plovdiv [Груев, Й. Основа за българска граматика. Второ издание преработено. Издава се от книжарницата на Хр. Г. Данов и Съдружеството в Пловдив].
- Gruev 1865:** Gruev, Y. Osnova za blagarska gramatika. Chetvarto izdanie. Izdava se ot knizharnitsata na Hr. G. Danov i Druzh. v Plovdiv [Груев, Й. Основа за българска граматика. Четвърто издание. Издава се от книжарницата на Хр. Г. Данов и Друж. в Пловдив].

- Gruev 1869:** Gruev, Y. Osnova za blagarska gramatika. Chetvarto izdanie. Plovdiv: Knizharnitsata na Hr. G. Danov i Sie v Plovdiv, Ruschuk i Veles [Груев, Й. Основа за българска граматика. Четвърто издание. Пловдив: Книжарницата на Хр. Г. Данов и Сие в Пловдив, Русчук и Велес].
- Gruev 1987:** Gruev, Y. Osnova za blagarska gramatika. Fototipno izdanie. H. Parvev, V. Stankov, T. Behar (red.). Sofia: Nauka i izkustvo [Груев, Й. Основа за българска граматика. Фототипно издание. Х. Първев, В. Станков, Т. Бехар (ред.). София: Наука и изкуство].
- Hubenov 2020:** Hubenov, K. Saglasitelni za naemaneto na uchiteli, sahranyavani v Muzeya na Vazrazhdaneto vav Varna. – V: Yordanov, S. (sast., red.). Ot Zalmoksis do Ketsalkoatal. Izsledvaniya v chest na 65-godishninata na dots. d-r Stefan Yordanov (= Leviathan: SSPS, III). Veliko Tarnovo: ITI [Хубенов, К. Съгласителни за наемането на учители, съхранявани в Музея на Възраждането във Варна. – В: Йорданов, С. (съст., ред.). От Залмоксис до Кетцалкоатъл. Изследвания в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан Йорданов (= Leviathan: SSPS, III). Велико Търново: ИТИ].
- INKE 1989:** Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Ivanova 2017:** Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Vtoro dopalнено i preraboteno izdanie. Plovdiv: Universitetsko izdatelstvo „Paisiy Hilendarski“ [Иванова, Д. История на новобългарския книжовен език. Второ допълнено и преработено издание. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“].
- Krylov 2017:** Krylov, S. A. I. – Bolshaya rossiiskaya entciklopediya 2004-2017. Slovar <<https://old.bigenc.ru/> (status 28.04.2023)> [Крылов, С. А. Й. – Большая российская энциклопедия 2004-2017. Словарь].
- Kuzminova 2014:** Kuzminova, E. A. I. – Pravoslavna Entciklopediya. Elektronaya versiya. Opub. 7 iyunia 2014 g. <<https://www.pravenc.ru/> (status 28.04.2023)> [Кузьминова, Е. А. И. – Православная Энциклопедия. Электронная версия. Оpub. 7 июня 2014 г.].
- Momchilov 1868:** Momchilov, I. Gramatika za novobalgarskiya ezik. Parvo izdanie. Ruschuk, v pechatnitsata na Dunavska oblast [Момчилов, И. Граматика за новобългарския език. Първо издание. Русчук, в печатницата на Дунавска област].
- Murdarov 1989:** Murdarov, V. Ustanovyavane na osnovnite normi v novobalgarskiya knizhoven ezik. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Мурдаров, В. Установяване на основните норми в новобългарския книжовен език. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- RBE [b.d.]:** Rechnik na balgarskiya ezik. – Institut za balgarski ezik „Profesor Lyubomir Andreychin“ <<https://ibl.bas.bg/> (status 11.05.2023)> [Речник на българския език. – Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“].
- Rusinov 1984:** Rusinov, R. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Vtoro izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo [Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. Второ издание. София: Наука и изкуство].
- Rusinov 1989a:** Rusinov, R. Periodizatsiya na novobalgarskiya knizhoven ezik. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Русинов, Р. Периодизация на новобългарския книжовен език. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Rusinov 1989b:** Rusinov, R. Ustanovyavane na edinen pravopis. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Русинов, Р. Установяване на единен правопис. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].

- Rusinov 1989c:** Rusinov, R. Mekost na saglasnite. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istorija na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Русинов, Р. Мекост на съгласните. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Stankov 1989a:** Stankov, V. Pravopisni reformi. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istorija na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Станков, В. Правописни реформи. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Stankov 1989b:** Stankov, V. Pravopisnata reforma ot 1945 godina. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istorija na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Станков, В. Правописната реформа от 1945 година. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Todorov 1966:** Todorov, N. Varhu demografskoto sastoyanie na Varna kam sredata na XIX v. // Izvestiya na Narodniya muzey – Varna, t. 2 (17) [Тодоров, Н. Върху демографското състояние на Варна към средата на XIX в. // Известия на Народния музей – Варна, т. 2 (17)].
- Tonev 1962:** Tonev, V. Kam istoriyata na balgarskoto учебно дело vav Varna prez Vazrazhdaneto. // Izvestiya na Varnenskoto arheologicheskii druzhestvo, t. 13 [Тонев, В. Към историята на българското учебно дело във Варна през Възраждането. // Известия на Варненското археологическо дружество, т. 13].
- Tonev 1972:** Tonev, V. Za stopanskata deynost na balgarite vav Varna prez Vazrazhdaneto (1840-1878 g.). // Izvestiya na Narodnia muzey – Varna, t. 8 (23) [Тонев, В. За стопанската дейност на българите във Варна през Възраждането (1840-1878 г.). // Известия на Народния музей – Варна, т. 8 (23)].
- Tonev 1973:** Tonev, V. Nyakoi dannii za preselnicheskoto brozhenie v Iztochna Bulgaria prez 1861 g. // Izvestiya na Narodniya muzey – Varna, t. 9, (34) [Тонев, В. Някои данни за преселническото брожение в Източна България през 1861 г. // Известия на Народния музей – Варна, т. 9, (34)].
- Tsoynska 1989:** Tsoynska, R. Chlenni formi. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istorija na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Цойнска, Р. Членни форми. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Vachkova 2005:** Vachkova, K. Shumenskata shkola v istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ [Вачкова, К. Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Vachkova 2008:** Vachkova, K. Tipologichna karakteristika na balgarskiya knizhoven ezik. Vazrozhdenski period. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“ [Вачкова, К. Типологична характеристика на българския книжовен език. Възрожденски период. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“].
- Voynikov 1864:** Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya. Izdava se ot knizharnitsata na D. V. Manchev v Plovdiv [Войников, Д. Кратка българска граматика с упражнения. Издава се от книжарницата на Д. В. Манчев в Пловдив].
- Voynikov 1866:** Voynikov, D. Kratka balgarska gramatika s uprazhneniya. Vtoro izdanie. Izdava se ot knizharnitsata na D. V. Manchev v Plovdiv [Войников, Д. Кратка българска граматика с упражнения. Второ издание. Издава се от книжарницата на Д. В. Манчев в Пловдив].
- Voynikov 1869:** Voynikov, D. Balgarska gramatika za parvonachalni uchenitsi. Treto izdanie. Plovdiv, izdava knizharnitsata na D. V. Manchev [Войников, Д. Българска граматика за първоначални ученици. Трето издание. Пловдив, издава книжарницата на Д. В. Манчев].

- Zherev 1989a:** Zherev, S. Knizhovnoezikovi shkoli – Plovdivska, Tarnovska, Karavelova i Drinova. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Жерев, С. Книжовноезикови школи – Пловдивска, Търновска, Каравелова и Дринова. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Zherev 1989b:** Zherev, S. Obsht pregled na govornite (dialektnite) osobenosti v ezika na balgarskite knizhovnitsi ot vtorata chetvart na XIX vek. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Жерев, С. Общ преглед на говорните (диалектните) особености в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX век. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].
- Zherev 1989c:** Zherev, S. Shvashtaniya za izbora na narodna govorna osnova na novobalgarskiya knizhoven ezik. – V: Georgieva, E., S. Zherev, V. Stankov (otg. red.). Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Sofia: BAN [Жерев, С. Схващания за избора на народна говорна основа на новобългарския книжовен език. – В: Георгиева, Е., С. Жерев, В. Станков (отг. ред.). История на новобългарския книжовен език. София: БАН].